

NIEDŹWIEDŹ (143) *sb m*

niedźwiedź (119), **miedźwiedź** (24); niedźwiedź *March*¹, *BierEz* (11), *Murm*, *Mymer*¹, *FalZioł* (4), *GlabGlab*, *MiechGlab* (2), *March*³, *RejRozpr*, *HistAl*, *BielKom*, *GliczKsiąż* (4), *KrowObr* (2), *RejWiz* (10), *Leop* (3), *OrzList*, *BibRadz* (3), *BielKron* (14), *Mącz* (5), *SienLek* (2), *LeopPrzep*, *GórnDworz* (5), *RejPos* (3), *WujJud*, *BudBib*, *BudNT*, *CzechRozm*, *ModrzBaz*, *SkarJedn*, *KochDryas* (2), *SkarŻyw* (7), *StrykKron*, *KochEpit*, *KochFr*, *KochPhaen*, *KochPieś* (2), *GórnRozm*, *Calep* (2), *KmitaSpit*, *Powod*, *SkarKaz* (2), *CzahTr*, *KlonWor*; miedźwiedź *RejFig* (3), *HistLan*; niedźwiedź : miedźwiedź *RejZwierz* (1:8), *RejZwierz* (10:7).

-dź- (104), -dz- (37), -d- (2); w *N* sg -dź (43), -dz (12), -ć (3); nie-, mie- (142), mię- (1).

Pierwsze e jasne; -wiedź; -wiedź- (8), -więdź- (3) *KochPieś* (2), też *SienLek*.

sg *N* niedźwiedź (58). ◇ *G* niedźwiedzia (18). ◇ *D* niedźwiedziowi (3). ◇ *A* niedźwiedzia (23). ◇ *I* niedźwiedzi(e)m (9). ◇ *L* niedźwiedziu (1). ◇ *pl N* niedźwiedzie (11), niedźwiedziowie (1) *ModrzBaz*. ◇ *G* niedźwiedzi (3) *RejWiz*, *RejZwierz* (2), niedźwiedzi(o)w (2) *Leop*, *SkarŻyw*. ◇ *D* niedźwiedzi(o)m (4). ◇ *A* niedźwiedzie (7). ◇ *I* niedźwiedźmi (1). ◇ *L* niedźwiedzi(e)ch (1). ◇ *du I* (*cum nm*) niedźwiedzioma (1) *BielKron* 321.

Składnia przydawki przy N pl typu: ci niedźwiedzie (3) *RejWiz*, *BielKron*, *GórnDworz*, *te niedźwiedzie* (1) *SkarŻyw*, *ci niedźwiedziowie* (1) *ModrzBaz*. *Składnia orzeczenia w pl typu: niedźwiedzie byli* (4) *HistAl*, *BielKron*, *GórnDworz*, *SkarŻyw*, *niedźwiedzie były* (1) *RejZwierz*. *W tym: te niedźwiedzie byli SkarŻyw* 532.

Sł stp, *Cn* notuje, *Linde XVI – XIX w.*

1. *zool Ursus arctos L.* (*Rost*); *ssak drapieżny z rodziny niedźwiedzi (Ursidae)*; *ursus Murm*, *Mymer*¹, *HistAl*, *Vulg*, *PolAnt*, *Mącz*, *Modrz*, *Calep*, *Cn* (132) : *Niedźwieć* gdy *v*lá dobywał/ *A* *miod* z *niego* wyiadać *chćiał*: *Pczoła* go *iedn*á *vi*ádlá *BierEz* O4, I4, I4v [6 r.], S2; *Murm* 42; *Vrsus*: *Behr*. *Niedzwiedz*. *Mymer*¹ 27v; *Niedzwiedz* *ieft* *zwierzę* *grube* á *frogie*/ *głowę* *ma* *barzo* *mdłą* *FalZioł* IV 13c, +7a, IV 13c [2 r.]; *MiechGlab* **3v; *Lepyey* *potk*áć *Niedźwiedzy*á/ *nizli* *szalonego* *BielKom* C; *GliczKsiąż* D2v [2 r.]; *RejWiz* 138v, 166, 167; *A* *t*á *be*łtya *kthor*ám *widzi*áł/ *by*łá *podobna* *Párdowi*/ á *mi*áłá *nogi* *by* *v* *Niedźwiedzi*á *Leop Apoc* 13/2, *Sap* 11/18; *RejFig* Bb2 [4 r.], Cc6 [3 r.]; *RejZwierz* bb, 64, 68v, 83, 128; *BibRadz* Is 11/7, *Dan* 7/5, I 451a *marg*; *Przeto* *Niedźwiedzye* *przypad*łzy/ *z*á*iedli* *ich* *c*zterdzye*ści* *y* *dwoie*. *BielKron* [85²]; *Tey* *to* *Tetki* *dziewk*á *by*łá [...] *wyiech*áłá *z* *dziewk*ámi *drugimi* *n*á *przeie*zđżkę *w* *gory* [...] *podk*áły *śie* *ze* *dwiem*á *niedźwiedziom*á. *BielKron* 321, 9v [2 r.], 36v [2 r.], 321; *Mącz* 173c, 509b; *SienLek* 243, Xxx3; *LeopPrzep* I3v; *GórnDworz* R8v [3 r.]; *RejPos* 67v; *Iu*ż *ch*łop *dla* *łkory* *w*áży *śie* *z* *Miedźwiedziem* *ł*ámáć *RejZwierz* 65v; *I*áko *gdy* *go* *dzieci* *goni*ły *wo*łá*iąc* *z*á *nim* *ły*fy *idzie* *ły*fy *idzie*/ *i*áko *w*net *kilk*á *niedźwiedzi* *przybie*zawłzy/ [...] *ony* *dzieci* *podrap*áły. *RejZwierz* 125, 78v; *A* *zwierz* *ktory* *widzi*áłem/ *podobny* *ry*śiowi/ á *nogi* *iego* *i*áko (*v*) *niedzwiedzi*á / á *p*áłzcze*k*á *ie*⁸⁰ *i*áko *p*áłzcze*k*á (*v*) *łw*á. *BudNT Apoc* 13/2; *ModrzBaz* 30v; *SkarJedn* 232; *Pilecki*/ *b*ę*d*áć *p*ánem *temu* *tu* *Zamchowi*/ *Y* *n*á *niedźwiedziech* *ie*z*dzi*ł *KochDryas* A2v; *SkarŻyw* 509, 519 [2 r.], 532; *Al*és *ty* *nie* *tylko* *zwyk*ł *d*á*r*mo *koniem* *toczy*ć/ *Albo* *z* *kopi*á*ą*

różną do pierscieniá łkoczyć: Albo niedźwiedzie łtrzeláć/ áłbo dźikié łwinie *KochEpit* A3; *KochFr* 88; *Calep* 1143b; *KmitaSpit* A2v; *KlonWor* 33.

W *połączeniach szeregowych* (11): *BierEz* M4; *HistAl* H5v; źwyrzę ząwłsse łoby podobne rodzi: Wilk wilká/ Nyedźwyedź nyedźwiedzyá/ Orzeł orłá *GliczKsiąź* D2v; *RejWiz* 10v; *GórnDworz* Ff; że y Orłá rozumem łwym záleci/ y Párdufá zálkoczy/ y Niedźwiedziá kiedj chce w łwym połufzeńftwie mieć może. *RejZwierc* 99, 71v; [czart] zebrałszy łię z towarzysftwem y zwoyłkiem/ w ołobie rozmáitych bełty [!] łwow/ niedzwiedziow/ wilkow/ wieprzow/ płow/ y bykow/ y innych łrogich zwierzow/ ná onę iego cháłupkę vderzył *SkarŻyw* 56; Tym łpołobem łudzie ná początku opátrzeni będac/ ołobno miełzkáli/ Miałt/ áni wsi nie było: Prżeto też Wilkom/ Niedźwiedziom/ Łwom/ sftawály łię pokármem *GórnRozm* N2; *PowodPr* 17; *SkarKaz* 638a.

W *porównaniach* (17): [żona *Marchołta*] miała niebogá [...] goleni krotkie á miáłsse á kołmate iákoby y v niedźwiedziá *March*¹ A2 [*idem*] *March*³ T7v; Ták by Niedźwiedź ádwentá tábmy obleżeli. *RejWiz* 162v, 166; Bo iuz thám będziefz iáko on Miedźwiedź/ nie będziefzli miał záchowania s poczciwych obyczáiw łwoich/ co im táb zálzedłzy kuglarze kugłuią. *RejZwierc* 17v; *BudBib* 2.Reg 17/8; *CzechRozm* 264v; *SkarŻyw* 333; Lecz ia nie iáko niedźwiedź/ áłbo mściwa Myślę cię drápác łwicá popędliwa *KochPieś* 14; Lecz iż drugdy gniew vprzedza rozum/ nim łię człowiek obaczy y do łiebie przydzie/ z prędká ná nas iáko dźiki niedźwiedź wpádnie *SkarKaz* 314a. Cf *Zwroty*.

W *charakterystycznych połączeniach*: niedźwiedź gruby, srogi (2), straszny, wielki, żywy; niedźwiedź zje; strzelać niedźwiedzia, ułović; jechać na niedźwiedzie; bić się z niedźwiedziem, łamac się, potkać się.

Przysłowia: w tym mię ołtrzezał/ Abych łkory nie przedawał: łełzcze niedźwiedziá żywego/ Ażebych ią złupił z niego. *BierEz* I4v; Mniema iż iuz łkorę niełie Choćia niedzwiedz będzie wlełie *RejRozpr* Ev; Ano y Miedźwiedź w lełie y łkorá ná grzbiecie *HistLan* F; Skore ná Niedźwiedziu przedawać nie dobrze. *StrykKron* 747 marg. [Ogółem 4 r.]

Ná Miedźwiedziá á ná Łwy/ á ná człeká złego/ Táb małz ząwždy vzywác vmyłtu hárdego. *RejZwierz* 23.

O mili naboźnicy/ prezłdázaiący [!] komorá/ á niedźwiedziá połykáiący. *WujJud* 148.

Zwroty: »dziwować się jako miedźwiedziowi« (1): bo łie iuz więc włzyłcy táb zbieżá łie mu dziwować iáko miedźwiedziowi. *RejZwierc* 75v.

»jako miedźwiedziem kugłować« (1): Tákżec profto náłz Polak/ nie mađr áż po łzkodźye S przodku mu miodem máżá/ á potym okuią/ To iuz iáko Miedźwiedzym/ łoby im kugłuią. *RejZwierz* 128.

»jako niedźwiedź łapę lizać« = *obejść się smakiem* [*szyk zmienny*] (2): Ia łobie ták dobrych łat doczekác nie tułżę: Podobno/ iáko niedźwiedź/ łapę lizać mułżę. *KochPieś* 14; *CzahTr* H3v.

»jako niedźwiedź mrużec« (2): A toć byłá vftawiczna modłitwá iey/ á toć były wdzięczne paciorki iey/ chocia y imi nie kołátháłá/ chocia y iáko Niedźwiedź nie mrużáłá *RejPos* 134; *RejZwierc* 164v.

»(by) niedźwiedzia za nos wodzić (a. powieść)« (2): Iż go tu by Niedźwiedzyá włżędy zá nos wodzą *RejWiz* 48v; *RejZwierc* 72.

[*Wyrażenie*: »niedźwiedź tańcujący«: Niedzwiedzie tańcujące/ tych táb mi będziefz wodził/ Nie wiem k czemu inłżemu/ był mi łię táb przygodził *NeothAcros* C2v.]

Zestawienie: »niedźwiedź biały« (1): W tej Krainie są niedźwiedzie Bialli/ wilcy/ żaiące *BielKron* 433v.

Szeregi: »lew, (i, albo, ani) niedźwiedź« [szyk 7:4] (11): *GlabGad* P3; Bo tam nie mąsz Niedźwiedzyá ani Lwá ftráznego *RejWiz* 24v; *RejFig* Dd3v; *BielKron* 65v, 147v; *GórnDworz* Ffv; Bo Lew/ Miedźwiedź/ przechodzą inŹe źwirzeta mocá á frogoŹciá *RejZwierc* 67v, 73, 97, 99; *SkarŻyw* 532 marg. [Ponadto w połączeniach szeregowych 7 r.]

»niedźwiedź albo wieprz« [szyk 2 : 1] (3): Bo ktoć chce niedźwiedziá álbo wieprzá włowić á roŹkoŹ s tego mieć/ pewnie teŹ muŹi boku álbo goleni náđstáwić. *RejZwierc* 142v, 144v; Ale ieŹli cię ráczy myŹliwa myŹl wiedzie Ná dzikie wieprze iecháć/ álbo na niedźwiedzie *KochDryas* [A3]. [Ponadto w połączeniu szeregowym 1 r.]

Przen: Zły, okrutny człowiek (5) : Azałz nie fropi Niedźwiedź sftánie fie s kaŹdego *RejWiz* 28.

W połączeniach szeregowych (2): wołáli ná nie. IŹeŹcie [...] lud Źálony/ bękárci/ wilcy/ niedźwiedzie/ liŹki/ lwi drapieŹni *KrowObr* C2v; *RejPos* 168v.

Szereg: »lew, niedźwiedź« (1): Lew ryczący/ Niedźwiedź láknący/ ieŹt przełožony zły nád ludem vbogim. *Leop Prov* 28/15. [Ponadto w połączeniach szeregowych 2 r.]

a) O papieŹu (1) :

W połączeniu szeregowym (1): Błogofłáwione otzy ktore widzą Tego Źyná złoŹliwego y zátráconego/ PAPIEZA RzymŹkiego/ [...] tego Wieprzá dzikie⁸⁰/ Płá niemego/ Wilká/ Niedźwiedziá/ y Smoku okrutnego *KrowObr* 242.

a. Wizerunek heraldyczny, element herbu (3) : Cbełmka [ziemia ma na chorągwi] białego Niedźwiedzyá miedzy thrzemi drzewy ná zieloney trawie/ w żółtym polu. *BielKron* 425; Trzeći ieŹt ich herb Niedźwiedź w zielonym polu. *BielKron* 425v, 425.

b. Człowiek przebrany za niedźwiedzia w okresie zapustów (2) :

W porównaniach (2): Więć mu biyá w cymbały/ á graią w orgány/ A on im tu láŹkuie/ by Miedźwiedź s Źkorámi. *RejZwierc* 106; Bo by grozy nie było/ tá náŹzá náturá. ZáwŹdy iáko z Miedźwiedziem/ Źkakáłaby turá. *RejZwierc* 111.

2. Skóra niedźwiedzia służąca do przykrywania koni w bogatym zaprzęgu [w pl] (3) : PátrzyŹe iuŹ kobiercow y weŹgłowia pŹtrego/ Niedźwiedzi ná chomáta *RejWiz* 57v; A bez kolebek/ bez Miedźwiedzi áŹ do kolan ná Źzkapach/ á bez dziwnych pŹtroćin/ á zwłáŹczá miłóŹciwa páni/ iŹcie fie nie ledá iáko vkaŹe. *RejZwierc* 17; IuŹ czyrwony rŹáđ muŹi być ná woŹniki á niedźwiedzie do kolan *RejZwierc* 31.

3. [Zestawienia w funkcji nazwy zoologicznej:

»niedźwiedź morski« = *Hippopotamus amphibius* L.; hipopotam, koń wodny, ssak parzystokopytny z rodziny hipopotamów (*Hippopotamidae*): Niedźwiedź wodny álbo morŹki. *Hypopotamus*. *Equns* [!] *fluuiatilis*. *SienHerb* K4#.

»niedźwiedź wodny«; *SienHerb* K4# cf »niedźwiedź morski«.]

4. zool. *Oniscus asellus* (L.), stonóg murowy; skorupiak lądowy z rŹędu równonogów (*Isopoda*) (1) :

Wyrażenie: »niedźwiedź trawny« (1): *Oniscus*. Latine centumpeda vel multipeda, RoŹmáiyity robak/ wiele nóg máyący/ láŹy zgarbiwŹy fie/ Niedźwiedź trawny. *Mącz* 263d.

5. [bot. *Rubus caesus* L. (Rost); jeżyna popielica, krzew z rodziny różowatych (*Rosaceae*) o owocach niebieskich: Ostrężyny drzewko ielth cienkie a kolące ktore sie po ziemi pnie y theż przy drzewiach/ niektorzy ie niedźwiedziami [niedźwiedziami *Cresc 1549 469*] zową. *Cresc 1571 472.*]

6. *n-loc Miejscowości (3)* : Iedźielz W.M. s Sztánkárem ná Sárnickiego do Niedźwiedziá *OrzList g3v*.

Zestawienia w funkcji n-pers (2): Poginęli w they bithwie Crifthinus Sulkowicz z Niedzwiedza [!] [*de Niedwiedz*]/ Mikolay Witowicz *MiechGlab 8*; poimał przednieyfszą rádę miánowaných ziem/ Przybyfláwá/ Witká/ Andrzeiá z niedźwiedziá *BielKron 361*.

7. *n-pr astron. Niedźwiedzica (Ursa), inaczej też Wóz, gwiazdozbiór nieba północnego; Arctos, Calisto, Helice, Septentrio, Ursa Mącz (4)* : Helice urbs Achaiae et ursae sydus, Miálto w Achayiey y gwyazdá którą niedźwiedziem zową. Alias Calisto et Arctos, Septentrio. *Mącz 154a*.

Szereg: »Wóz Niebieski albo Niedźwiedź« (1): Arctos, Latine, Ursa, Wóz niebieski/ álbo Niedźwiedź yako niektórzi zową/ Znamię fiedmi gwiazd niebieskich ná pułnocy fwiecących. *Mącz 15a*.

a. Wielka Niedźwiedzica (1) :

Zestawienie: »Niedźwiedź Więtszy« (1): Iákiéy [*wielkości*] ogón niedźwiedziá goré co więtfzého. *KochPhaen 6*.

b. Mała Niedźwiedzica (1) :

Zestawienie: »Niedźwiedź Mniejszy« (1): CYNOSVRA – Gwiazd fzedm, babky pófpoliczie rzekacze, albo iak ie Astrologowie naziwaia niedwiedziem mnieifzim *Calep 284a*.

Synonimy: 3. *ippotam*; 5. *ostrężyny*; 7. *Tryjony*, »Woz Niebieski«; **b. Babki**.

Cf **NIEDŹWIEDZINA, [NIEDŹWIEDZIOSTROŹ]**